GEÇİTLER ÜLKESİNDE ÖNEMLİ BİR URARTU KALESİ: AVNİK

AN IMPORTANT URARTIAN FORTRESS IN A LAND OF PASSAGES: AVNİK

Yavuz GÜNAŞDI *

Makale Bilgisi
Başvuru: 4 Ocak 2016
Hakem Değerlendirmesi: 9 Şubat 2016
Kabul: 22 Şubat 2016

Article Info
Received: January 4, 2016
Peer Review: February 9, 2016
Accepted: February 22, 2016

Anahtar Kelimeler: Doğu Anadolu, Erzurum, Aras Nehri, Pasin Ovası, Diauehi, Urartu, Avnik Kalesi, Avnik Kalesi Urartu Yazıtı
Keywords: East Anatolia, Erzurum, Aras River, Pasin Plain, Diauehi, Urartian, Avnik Fortress, Avnik Fortress and Avnik Urartian Inscription

ÖZET

Erzurum, Doğu Anadolu bölgesinin yüzölçüm bakımından en büyük ilidir. Bölgede, Erzurum ve çevresinden kaynağını alan büyük nehirler vardır. Bu nehirlerin en önemlilerinden biri hiç kuşkusuz Aras Nehri'dir. Aras Nehri ve çevresinde eskiçağdan itibaren büyük uygarlıklar kurulmuş ve gelişmiştir. Antik yazarlardan Herodot ve Ksenophon da bu nehirden söz etmiştir. Aras Nehri'nin oluşturmuş olduğu doğal yollar, tarihin her döneminde, İran-Kafkasya ve Anadolu arasındaki askeri, ticari, kültürel ve politik gelişmelerde oldukça etkili olmuştur. MÖ I. binde bölgede Diauehi Krallığının varlığı görülmektedir. Urartular MÖ I. binde Van ve çevresinde önemli bir güç haline gelmiştir. Diauehi Krallığını kontrol altına almak amacıyla Erzurum ve çevresine askeri seferler düzenlemişlerdir. Bu seferler Hasankale (Pasinler), Yazılıtaş, Delibaba, Süngütaşı (Zivin) ve Avnik (Güzelhisar) gibi bölge tarihi açısından oldukça önemli bilgiler içeren yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bölgeye hakim bir noktada bulunan Avnik Kalesi Urartular tarafından önemli yol güzergâhlarını kontrol etmek amacıyla kullanılmıştır. Kaledeki keramik verileri Tunç Çağından itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir. Pasinler Kalesi ile birlikte bölgedeki en önemli kalelerden biridir. Önemini her dönem koruyan Avnik Kalesi Ortaçağ'ın da en korunaklı kalelerindendir.

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Erzurum, E-posta: ygunasdi@hotmail.com

ABSTRACT

Erzurum is the largest city in the Eastern Anatolia Region in terms of geographical size. In this region there are large rivers emerging from Erzurum and it's surrounding area. One of the most important of these rivers, without a doubt, is the Aras River. From the ancient times great civilizations founded and flourished on and around Aras River. Ancient writers Herodotus and Xenophon made references to this river. Natural paths farmed by Aras have been very effective in every period of the history in martial, commercial, cultural and political developments between Iran and Caucasia. In 1st millennium BC Diauehi Kingdom's presence can be seen in the region. In the 1st Millennium BC Urartians became an important power in and around Van. In order to exert control on Diauehi Kingdom the launched military campaigns on Erzurum and it's surrounding area. We can identify these expeditions from the inscriptions which are important for the regional history such as Hasankale (Pasinler), Yazılıtaş, Delibaba, Süngütaşı (Zivin) and Avnik (Güzelhisar). Avnik Fortress which stood on a location was used by Urartians in order to control the important routes. Stoneware data shows that there had been a settlement since Bronze Age. It is one of the most important fortresses besides the Pasinler Fortress. Avnik Fortress which maintained its importance trough time is one of the best fortified locations of the Middle Ages.

İçerisinde önemli yolları, akarsuları, tarım alanlarını ve otlakları barındıran Erzurum, Doğu Anadolu'nun en önemli illerinin başında gelmektedir. Erzurum bu özellikleriyle Eskiçağ tarihi boyunca önemli fonksiyonlara ev sahipliği yapmıştır. Transkafkasya ve Mezopotamya kültürlerinin karşılıklı ilişki ağının gelişmesinde stratejik bir kavşak görevi üstlenen bölge, tarih boyunca çok önemli göçlerde durak noktası olmuştur.

Erzurum, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yüzölçümü bakımından Türkiye'nin dördüncü ili olan Erzurum, bünyesinde birçok önemli ovaları, dağları ve akarsuları barındırmaktadır. Rize Dağları, Doğu Karadeniz Dağları ve Kuzey Anadolu Dağları, Kop Dağları, Akbaba Dağı, Dumlu Dağları, Mescit Dağı, Kargapazarı Güvercin Dağları, Hasanbaba Dağı, Karasu Aras Dağları, Dumanlı Dağı, Palandöken Dağı, Sakaltutan Dağları, Köse Dağı bölgenin önemli dağlarını oluşturur[1].

Ovalık alanlar daha çok Karasu Aras çöküntüsü içinde yer alır. Karasu ve Aras vadilerinde birbiri ardına sıralanmış ve devamlı yerleşim görmüş küçüklü büyüklü birçok ova bulunmaktadır. Erzurum Ovası, Pasin Ovası, Hınıs Ovası, bölgenin eskiçağdan itibaren günümüze kadar tarım yapılan önemli ovalarıdır. Pasinler-Köprüköy ve Güzelhisar'ın içinde yer aldığı Pasin Ovası ise, Aras Nehri'nin şekillendirdiği düzlükler içinde yer alır[2].

Bölgeye hayat veren Aras Nehri'nin biçimlendirdiği Pasin Ovası, Doğu Anadolu'nun kuzeyinde bulunmaktadır. Pasin Ovası'nın batı kısmını, Deveboynu Dağları'ndan Çobandede Köprüsüne kadar yaklaşık olarak 45 km. olan düzlükler meydana getirir. Doğu kısmı ise Zivin ve Velibaba çaylarının Aras'a döküldüğü yere kadar devam eder[3].

Bingöl Dağları ve Palandöken Dağları, Aras Nehri'nin kaynağını oluşturur. Aras'ın Pasin düzlüğünü ikiye ayırdığı kabul edilen Köprüköy-Çobandede'de birleştiği büyük kolu, bu düzlükle aynı adı taşır ve halk tarafından Phasis/Pasin çayı olarak adlandırılır. Pasin Çayı ise kaynağını Kargapazarı dağları üzerindeki Yedigöller adı verilen Ziyarettepe ve Kandiltepe'den almaktadır. Kargapazarı dağlarından beslenerek gelen Aras Nehri, Pasinler ovasındaki Çobandede köprüsünde Pasin/Phasis çayı ile birleşerek Horasan bölgesine ulaşır. Dil Ucu'ndan ülke sınırları dışına çıkarak Hazar Denizi'ne dökülür. Türkiye toprakları içinde ve dışında Aras'ın toplam uzunluğu 1072 km'dir[4].

İnsanoğlu, doğası gereği binlerce yıldır su kaynakları bakımından zengin olan yerleri yerleşim için tercih etmiştir. Su kaynakları, geniş tarım alanları, ulaşım ağı, madenler vb. etkenler bölgeyi jeopolitik ve jeostratejik açıdan değerli kılmaktadır. Aras Nehri, oluşturduğu vadiler, doğal yollar ve tarıma katkısı ile bölgenin hem jeopolitik hem de jeostratejik önemini oldukça arttırmaktadır. Aras Nehri'nin oluşturduğu doğal Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, İran-Türkiye karayolu ve Erzurum-Kars-Gümrü yol ağı da tarihin her döneminde önemini korumuştur.

Antik çağlardan beri Aras nehri ve kollarının suladığı verimli Pasin ovası, insanların yoğun olarak yaşadığı alanlar olmuştur. Günümüzde halen Aras Nehrinin suladığı alanlar özellikle Aşağı Pasin Ovası, tarım ve hayvancılık açısından büyük bir önem taşımaktadır. MÖ II. binyılda Hititlerin Azzi-Hayaşa Krallığı üzerine yaptığı sefer kayıtlarında; Kral Anniya/ş'tan Hitit krallığından gasp etmiş olduğu sığır ve koyun sürülerini geri iade etmesi istenmektedir[5]. MÖ 9-6. yüzyıllar arasında bölgede güçlü bir siyasi otorite kuran Urartu kralı I. Argişti (MÖ 786-764) zamanına ait bir yazıtta ise Erzurum ve çevresini merkez edinen Diauehi/Daya(e)ni Krallığının Urartu'ya ödemek mecburiyetinde olduğu vergi listesinde; 1000 binek atı, 300 büyük boynuzlu, 1000 küçük boynuzlu sığır… ve her yıl için… boğa, 100 sığır, 500 koyun ve 300 binek at yer almaktadır[6]. Bütün bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Pasin Ovası'ndaki tarım ve hayvancılık faaliyetleri, MÖ II. binyıl başlarına kadar uzanmaktadır. Nitekim günümüzde bölgedeki tarım ve hayvancılığın yoğunluğu bu durumu doğrulamaktadır.

Antik yazarlarda bölge için önemli olan Aras Nehri hakkında bilgiler vermişlerdir. MÖ V. yüzyılda yaşamış olan ve Marcus Tullius Cicero tarafından tarihin babası olarak nitelendirilen ünlü tarihçi Herodotos gördüğü yerleri ve insanları kaleme aldığı Herodot Tarihi isimli eserinde, Aras Nehri hakkında şu ifadeler geçmektedir[7].

"Araks Matienler'in 27 ülkesinden kaynar; suları kırk ağızdan dökülür, bunların biri dışında hepsi de sığ bataklıklardır. Burada çiğ balık yiyerek geçinen ve giyim olarak fok balığı derileri örtünen halklar yaşarlar. Araks'ın yalnız bir ağzı bir engele çarpmadan Hazar Denizi'ne dökülür".

Sokrates'in öğrencisi olan Ksenophon (yaklaşık MÖ 430/425-355) MÖ 401-400 yıllarında bölgeden geçerken "Anabasis Onbinlerin Dönüşü" adlı kitabında Yukarı Aras boyları ve Erzurum Ovası'nda

[1] Tarkan 1983: 463 vd.
[2] Yalçınlar 1951: 2055; Saraçoğlu 1956: 336.
[3] Erinç 1953: 13 vd.; Saraçoğlu 1956: 336.
[4] Tuncel 1991: 332-335; Honigmann 1970:183 vd.
[5] Adontz 1946: 34; Pehlivan 1991b: 60 vd.
[6] Melikişhvili 1960: 128; Pehlivan 1991a: 20.
[7] Herodot 1983: 201, 202, 205, 209, 211, 216, III- 36, IV-11, 40.

"Phasianlar" adlı bir kabilenin yaşadığını ve bunların demircilik işinde usta olduklarını belirtir[8].

MÖ I. yüzyıla geldiğimizde ünlü coğrafyacı Strabon (yaklaşık MÖ 63 - MS 24) "Antik Anadolu Coğrafyası" adlı kitabında Aras'ı şöyle anlatmıştır[9]:

"…söylendiğine göre Arax Irmağı, birçok kollarına ayrılarak memleketi sular altında bırakıp; kollarından biri Caspia (Hazar) Denizi'nde Hirkanya Körfezi'ne dökülür…"

Osmanlı İmparatorluğu döneminin önemli yazarlarından olan Şemseddin Sami (1850-1904), İlk Türkçe roman olan Taaşşuk-ı Talat ve Fitnat›ın (1872), ilk Türkçe ansiklopedi olan Kamus-ül Alam'ın (1889-1898) ve modern anlamdaki ilk geniş kapsamlı Türkçe sözlük olan Kamus-ı Türkî'nin (1901) yazarıdır. Şemseddin Sami, Kamusu'l Âlâm'da Aras Nehri'ne yapılan köprülerin dayanamayacağını şu şekilde anlatır[10].

"Aras'ın cereyan-ı menba'asından taa (Orad Abad) şelalesine kadar gayet sert ve hızlı olup mevki'i muhtelifesinde defa'atle yapılan köprülerden yalnız iki üçü dayanabilmiştir. 17 km'lik mesafede 425 m. aşağı düşer ve düşerken uzaktan işitilir bir gürültü hâsıl eder."

Bölgenin arkeolojik ve tarihsel dönemlerine baktığımızda, araştırmalar Aras Nehri ve çevresinin tarihini Paleolitik çağa kadar götürmektedir. Özellikle 1940'lı yıllarda Kökten[11], Şenyürek[12] ve Alot'un yapmış olduğu araştırmalar ve yayınlar bu noktada oldukça önemlidir. 1942 yılında Alot, ilk defa Erzurum-Hasankale yolu üzerinde Yukarı Çakmak köyü civarında bir dere yatağının yamacında Paleolitik döneme tarihlenen alet tespit etmiştir. Alot'un tespit ettiği bu malzeme, Şenyürek tarafından 1944 yılında yayınlanmıştır[13]. Bölgedeki araştırmaların büyük çoğunluğu Kökten tarafından yapılmıştır. Kökten, Erzurum-Pasinler yolu üzerinde Hamamderesi mevkiinde ve Erzurum-Tortum yolu üzerinde, Şıpşıp mağarasında yapmış olduğu araştırmalarda bu çağa ait veriler elde etmiştir[14].

Kökten ve Koşay'ın[15] bölgede yaptığı araştırmalara 1991 yılından itibaren Pehlivan'ın[16] yapmış olduğu çalışmalar büyük katkı sağlamıştır. 1998 yılında Ceylan başkanlığında başlatılan ve günümüze kadar aralıksız bir şekilde yürütülen Erzincan-Erzurum-Iğdır-Kars yüzey araştırmalarının bölge tarihi açısından oldukça önemli olduğu görülmektedir. Bu yüzey araştırmalarında Geç Kalkolitik, Tunç, Erken Demir, Orta Demir, Geç Demir ve Ortaçağ'a ait çok sayıda merkez tespit edilmiş ve kayıt altına alınmıştır[17].

Neolitik Çağ'da bölgenin yerleşim gördüğüne dair günümüze kadar hiçbir merkez tespit edilememiştir. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağında ise bölgenin oldukça yoğun bir yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Bölgede yapılan Karaz[18], Pulur[19], Güzelova[20], Sos[21], Pasinler Kalesi[22], Erzurum Kalesi[23] ve BOTAŞ tarafından gerçekleştirilen Büyükardıç[24], Güllüdere[25], Tasmasor[26] ve Tetikom[27] kazıları bu bağlamda oldukça önemlidir. Geç Kalkolitik (MÖ 3500/3300-3000) ve İlk Tunç Çağı'nda (MÖ 3200/3000-2500/2000) merkezi Erzurum olan ve Transkafkasya, Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılan önemli bir kültür karşımıza çıkmaktadır[28]. Kalkolitik Çağ'ın sonu ile Erken Tunç Çağı başı arasında bölgede kültür birlikteliğinin olduğu ve bir kesinti olmadan aynı kültürün gelişerek devam ettiği görülür. Bu kültürün adı, orijin bölgesi ve yayılım alanı ile ilgili bilim dünyasında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. İsrail'de Khirbet Kerak/Bet Yerah'da yapılan kazılarda bu kültüre ait veriler elde edilmiştir.

[8] Ksenophon, 1984: IV, 18; V, 34.VI, 45-24, 27.
[9] Strabon 2000: 8, 6; XI, 4,2.
[10] Sami 1889 (1306): 72 vd.
[11] Kökten 1943: 601-613; Kökten 1944: 659-680; Kökten 1947a: 431-472; Kökten 1947b: 223-236
[12] Şenyürek 1944: 349-352.
[13] Şenyürek 1944: 349-352.
[14] Kökten 1953: 189; Ceylan 2008: 107
[15] Koşay/Turfan 1959: 349-413; Koşay 1964: 91-94; Koşay/Vary 1964: 1 vdd.; Koşay 1967: 14-15; Koşay/Vary 1967: 1 vdd.; Koşay 1972: 463-468; Koşay 1984: 1 vdd.
[16] Pehlivan 1984; Pehlivan 1990: 168 vd.; Pehlivan 1991a; Pehlivan 1991b.
[17] Ceylan 2000: 181-192; Ceylan: 2001: 71-82; Ceylan 2002a: 165-178; Ceylan 2003: 311-324; Ceylan 2004: 263-272; Ceylan 2005b: 189-200; Ceylan 2007: 163-182; Ceylan/Bingöl vd. 2008: 129-148; Ceylan/Bingöl vd., 2009: 133-150; Bingöl/Ceylan vd., 2010: 375-398; Günaşdı/Topaloğlu vd., 2012: 49-70.; Özgül/Ceylan vd., 2013: 277-292; Üngör/Bingöl vd., 2014: 61-77; Ceylan/Günaşdı vd., 2015: 71-92; Ceylan 2015: 1 vdd.
[18] Koşay/Turfan 1959: 349 vdd.; Pehlivan 1990: 168 vdd.; Ceylan 2001b: 74; Ceylan 2008: 1 vdd.; Kozbe/Ceylan vd., 2008: Karaz.
[19] Koşay/Vary 1964: 1 vdd.; Koşay 1964: 91 vd.; Koşay 1984: 1 vdd.; Pehlivan 1984: 1vdd.; Ceylan 2002a: 168; Kozbe/Ceylan vd., 2008: Pulur.
[20] Koşay/Vary 1964: 1 vdd.; Koşay/Vary 1967: 1 vdd.
[21] Sagona/Erkmen/Sagona 1997 : 137-143.; Sagona 1999: 153-157; Sagona 2000: 329-373.
[22] Erkmen/Ceylan 2003: 17-28.; Üngör 2015: 432 vd.
[23] Erkmen/Ceylan vd., 2002: 73-85; Erkmen/Ceylan vd., 2008: 491-505; Erkmen/Ceylan vd., 2009: 217-233; Erkmen/Günaşdı vd., 2011: 148-166.
[24] Şenyurt 2005a: 1vdd.
[25] Şenyurt/İbiş 2005: 1 vdd.
[26] Şenyurt 2005b: 1 vdd.
[27] Şenyurt/Ekmen 2005: 1 vdd.
[28] Pehlivan 1990: 168 vd.; Koşay 1967: 14–15; Işıklı 2011: 1 vdd.

İlk kazı yeri olması özelliğinden dolayı bu kültüre bazı bilim adamları tarafından "Khirbet Kerak/Bet Yerah" adı verilmiştir. Bilim insanları daha sonra bu kültüre "Kura-Aras Kültürü", "Trans-Kafkasya'nın Eneolitik Kültürü", "Trans-Kafkasya Bakır Çağı", "Doğu Anadolu'nun Bakır Çağı Keramiği", "Doğu Anadolu'nun Erken Tunç Çağı", "Doğu Anadolu'nun Erken Bronz Çağı", "Eski Trans-Kafkasya Kültürü", "Yanıktepe Kültürü" ve "Karaz Kültürü" adlarını vermişlerdir[29].

Erzurum yakınlarındaki Karaz Höyük ise bu kültürün en önemli temsilcilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Erzurum çevresinde ve Doğu Anadolu'nun diğer yörelerinde Karaz ile çağdaş veya onun geç evreleri ile aynı özelliği gösteren yerleşmelerdeki buluntulara "Karaz Kültürü" veya "Karaz Keramiği" adı verilmiştir[30].

Karaz Kültürünün kökeni üzerine yapılan çalışmalarda Hurri Kültürü ile yakınlığının ön plana çıktığı görülmektedir. Bazı bilim adamları MÖ III. binin ikinci yarısından itibaren tarih sahnesine çıkan Hurrilerin, Doğu Anadolu'nun Neolitik ve Kalkolitik kültürlerinin de sahibi olduklarını iddia etmektedirler. Özellikle MÖ II. binyılda Ön Asya tarihinde önemli rol oynayan Hurrilerin anayurtlarının Transkafkasya'da olduğu daha sonra MÖ III. bin yıl ortalarında güneye doğru göç ettikleri yaygın bir görüş olarak kabul edilmektedir. Hurrilerin kuzeyde Kafkaslar, güneyde Suriye ve Kuzey Mezopotamya, batıda Toroslar, doğuda Zagros Dağları'na kadar yayıldıkları görülmektedir. Hurriler'in Eski Akad kralı Naram-Sin (MÖ 2350-2223) zamanında Kuzey ve Doğu Mezopotamya'da bulundukları yazılı belgelerden anlaşılmaktadır[31].

Hurrilere ait Mitanni kralı Tušratta'nın (MÖ 1380-1350) Mısır kralı III. Amenophis'e gönderdiği 400 satırı aşan mektup Hurri dili hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır[32]. Hurri dili MÖ I. binde Doğu Anadolu'ya egemen olan Urartuların dili ile ilişkilendirilmiştir. Bu ilişkiyi Akurgal şöyle ifade etmektedir: "Urartuların dili Hurrice'nin devamından başka bir şey değildir.[33]", Ünal ise Hurrice ile Urartucanın aynı coğrafyada birbirinden bağımsız bir şekilde geliştiğini ve her iki dilin akraba veya kardeş dil olduğunu ifade etmektedir[34].

MÖ 16. yüzyıl ortalarında Kuzey Mezopotamya'da halkını Hurrilerin oluşturduğu Mitanni Devleti kurulmuştur. Mısır ve Hitit Devletleri arasında üçüncü bir güç olarak yer alan ve kültürel olarak çok güçlü olan bu devlet, Hititleri çok etkilemiştir. Orta Hitit döneminde kral ve kraliçeler tahta geçtiklerinde Hurrice adlar almışlardır. Dönemin iki süper gücü Mısır ve Hititler arasında kalan bu devlet, uzun süre direnmesine rağmen Hitit kralı I. Şuppiluliuma (MÖ 1350-1324) zamanında Hitit Devleti'nin egemenliği altına girmiştir[35].

Karaz Kültürü ve İlk Tunç Çağı boyunca, Doğu Anadolu'da yoğun bir nüfus artışı görülmektedir. Bölgede yapılan kazılarda ortaya çıkarılan tarım aletleri ve tahıl ürünleri, tarımın boyutlarını göstermeleri açısından oldukça önemlidir.

Hayvancılık ve tarım bakımından son derece verimli olan bölgenin, MÖ II. binyılda Hurrilerin devamı ya da kalıntısı olan Hayaşalıların hâkimiyetinde olduğu II. Murşili dönemine ait kayıtlardan anlaşılmaktadır[36]. Bilim insanlarının Hayaşalıların yaşadığı coğrafya ile ilgili birçok önerileri olmuştur. Alman bilim adamı Goetze[37], Hititlerin doğusunda kalan toprakların Hayaşalılara ait olduğunu ifade etmiştir. Garstang ve Gurney ise Hitit yazılı belgelerine dayanarak Hitit ordularının doğuda Hayaşalılar ya da Kaşkalarla karşılaştığını belirtmektedir[38]. Koşay[39] ise Hayaşa toprakları için Kuzey Doğu Anadolu'yu önermektedir. Batıda Hitit topraklarına (Sivas); güneybatıda Malatya-Elazığ (Išuwa-Şamuha), güneyde Van Gölü'ne, kuzeyde Karadeniz'e (Giresun) kadar olan coğrafyayı Hayaşa olarak tanımlamaktadır. Hayaşa ile ilgili en kapsamlı çalışmayı yürüten Pehlivan[40] ise çekirdek Hayaşa topraklarını Çoruh-Kelkit Vadisi merkez olmak kaydı ile Giresun-Rize ile Erzincan-Erzurum hattı arasında kalan alana yerleştirmektedir.

MÖ XIII. yüzyıla gelindiğinde Urartu Krallığının temelini teşkil eden Uruatri-Nairi Konfedarasyonlar döneminin Van ve çevresinde hakim olduğunu görmekteyiz. Asur kralı I. Salmanassar (MÖ 1274-1245), Hurri-Mitanni devletlerini ortadan kaldırdıktan sonra bırakmış olduğu yazıtta Uruatri ülkelerine düzenlediği sefer hakkında bilgi vermektedir. Yazıtta, Van Gölü çevresinde 8 ülkeyi ele geçirdiğini, 51 şehri yakıp yıktığını anlatmaktadır[41].

[29] Bittel 1945: 94-104; Amiran 1952: 96 vdd.; Lloyd 1956: 49, 66; Burney 1958: 165 vdd.; Mellaart 1958. 9-10; Piotrovskii 1962 7; Dzhaparidze 1964, 4-9; Krupnov 1964: 31-42; Lloyd 1967: 41 vd.; Dyson 1968. 14-16; Lang 1970: 70; Burney/Lang 1971: 45.

[30] Burney/Lang 1971: 43 vdd.; Arsebük 1974: 11 vdd.; Pehlivan 1984: 41; Arsebük 1986: 70; Pehlivan 1990: 170; Ceylan 2001a: 32, 37.; Ceylan 2001b. 75-76.; Ceylan 2005a: 21.

[31] Erzen 1992: 18 vd.; Bingöl 2013: 115 vd.

[32] Ünal 2002: 85 vd.; Salvini 2000: 7.

[33] Akurgal 2007: 124.

[34] Ünal 1997: 11-35; Haroutyunyan 2001; Ünal 2002: 89.

[35] Alpman 1981: 284 vd.

[36] Delaporte 1936: 76 vd.; Güterbock 1956: 41 vd.; Pehlivan 1984: 53 vd.; Macqueen 2001: 51 vd.

[37] Goetze 1928: 25; Pehlivan 1991b: 23.

[38] Garstang/Gurney 1959: 36, 63 vd.

[39] Koşay/Turfan 1959: 349 vd.

[40] Pehlivan 1991b: 37 vd.

[41] Luckenbill 1926-27: 144; Çilingiroğlu 1994: 5

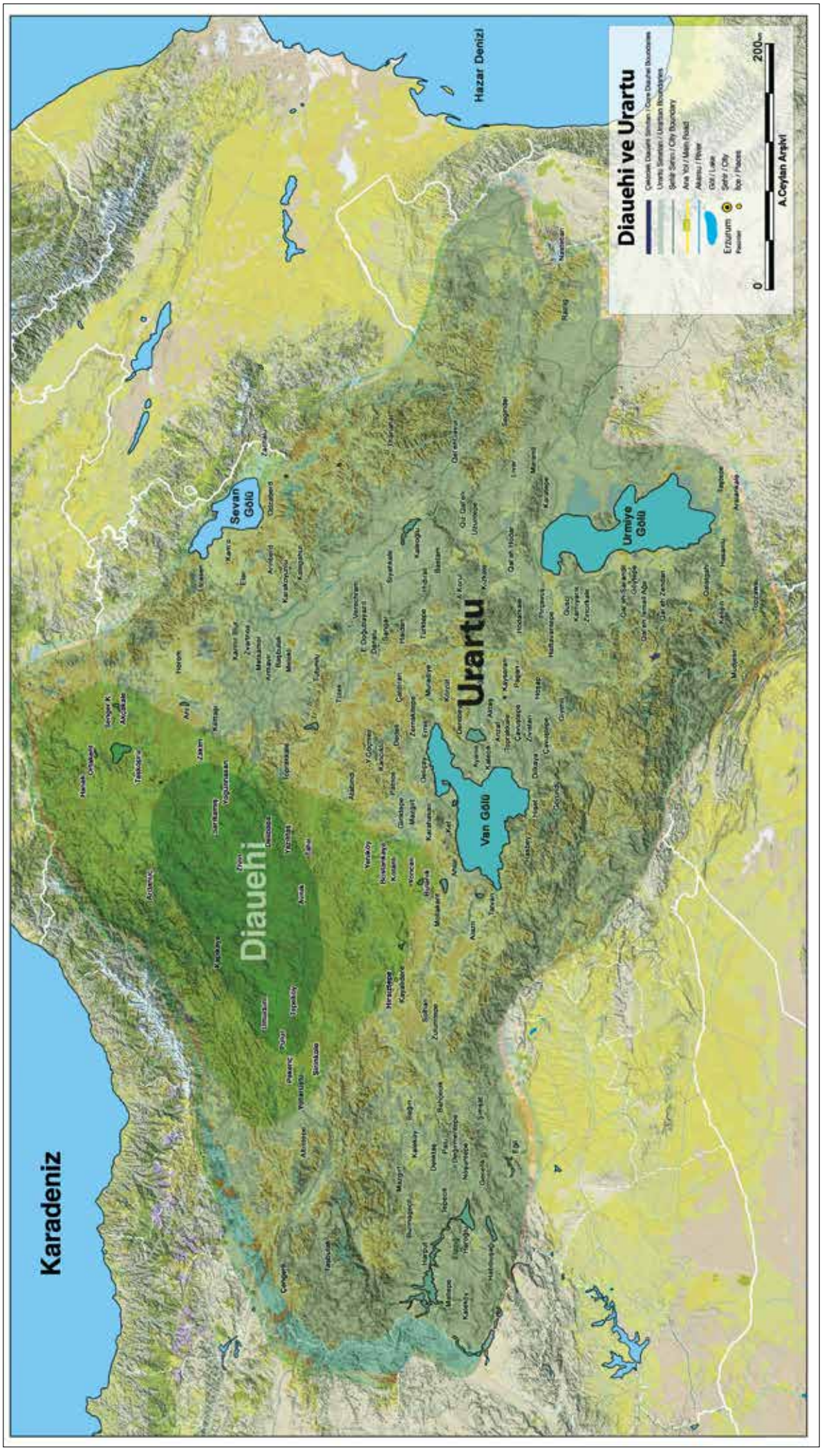

Figure 1: Urartu ve Diauehi Yayılım Haritası / *Spread Map of Urartian and Diauehi*

Tarhan[42], Nairi ülkesinin sınırlarını şöyle çizmiştir; güneybatıda Doğu Toroslar, doğuda Yukarı Büyük Zap, kuzeyde Erzurum'dan oluşan geniş bir alandır. Salvini[43]; daha sonraki dönemde, Nairi için lokal olarak Hubuškia (Zagros Dağları'nın içindeki bir vadi) kullanıldığını ifade etmektedir. Salvini, Nairi ülkesinin Doğu Anadolu'nun bütününü kapsadığını söylerken, Tarhan[44], Nairi-Uruatri konusunu şöyle değerlendirmiştir;

"MÖ XIII. yüzyılda, Van Gölü'nü çevreleyen bölgelerde teşekkül etmiş olan "Uruatri Konfederasyonu" güneyden gelen Asur tehlikesine karşı birleşen Hurri-Urartu kökenli toplumların ve bunları kapsayan "Feodal Beylikler" in büyük bir Politik-Etnik ve Kültürel organizasyonunu yansıtmaktadır. Adı geçen birlik, aynı etnik kökenli "Nairi Konfederasyonu" ile birlikte, gelecekteki "Urartu Devleti" nin temelini teşkil edecektir."

Salmanassar'dan sonra 30 yıl boyunca Asur kaynaklarında Uruatri ile ilgili herhangi bilgi bulunmamaktadır. I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) dönemine ait yazıtta ise[45];

"Nairi Ülkesi'nin 40 kralı ile savaşta dövüştüm, onların ordularını her tarafta yenilgiye uğrattım. Onların bütün topraklarını, hakimiyetim altına aldım" ifadesi geçmektedir.

I. Tiglath-Pleser (MÖ 1115-1077) düzenlediği seferlerin ilk beş yılını ünlü "Prizma Yazıtında" anlatmıştır. Tiglath-Pleser'in seferlerle geçen yıllarının ilk üç yılı Nairi üzerine yapılan seferler oluşturur. Kral, Prizma Yazıtında seferlerini şöyle anlatmaktadır[46]:

Nairi ülkelerinin 23 kralı savaş arabalarını ve savaşçılarını ülkelerinde bir araya toplayarak savaşmak için karşıma çıktılar. Korku ve dehşet uyandıran silahlarımın tüm hiddeti ile onlara saldırdım ve tıpkı Adad'ın çağlayan selleri gibi büyük ordularını yok ettim… Nairi ülkelerinin 60 kralı ile onlara yardım etmeye gelmiş olanları da mızrağımız gücü ile Yukarı Deniz'e kadar sürdüm. Onların büyük kentlerini aldım, hazineleri ve diğer ganimetleri taşıyıp evlerini alevlere terk ettim… Nairi ülkelerinin bütün krallarını canlı olarak ele geçirdim. Fakat bütün bu krallara merhamet gösterdim, tanrım ve efendim olan Şamaş'ın önünde onlara yaşamlarını bağışladım ve onları tutsaklığın bağlarından serbest bıraktım. Sonra onlara büyük tanrıların huzurunda gelecekte bana boyun eğeceklerine dair ant içtirdim. Onların sülalelerinin varisleri olan oğullarını vermiş oldukları sözü tutmaları için rehin aldım. Sonra onlara 1200 at ve 2000 adet hayvanlık vergi vermelerini istedim ve yeniden ülkelerine geri dönmeleri için izin verdim…

Tiglath-Pleser'in Muş'un Bulanık Ovası'nda bulunan "Yoncalı Yazıtı" iki açıdan önemlidir. Birincisi, Asur kralının Bulanık Ovası'na kadar ulaşması ikincisi ise Daiaeni'nin sınırının belirlenmesidir. Asur kralı, Yoncalı Yazıtı'nda şu ifadelere yer vermiştir[47]:

"Tiglath-Pleser, güçlü kral, kâinatın kralı, Asur ülkesinin kralı, dünyanın dört tarafının kralı, Tumme'den Daiaeni'ye dek uzanan Nairi ülkesinin fatihi, Kirhi'den Büyük Deniz'e kadar yer alan ülkelerin fatihi."

Yoncalı Yazıtında adı geçen Daiaeni ve Tumme'nin lokalizasyonu, bilim dünyasında tartışmalara neden olmuştur. Bu tezler, Çilingiroğlu[48] ve Pehlivan[49] tarafından geniş bir şekilde ele alınmıştır. Son olarak da Salvini yeni yayınlarında, Tumme için Büyük Zap'ı, Daiaeni için ise Erzurum'u önermektedir[50]. Ancak Daiaeni'nin sınırının Yoncalı'dan başlaması son derece önemli bir bilgidir. Diğer bir konu ise, Yukarı Deniz'in neresi olduğudur. Diakonoff[51], Piotrovskii[52], Lang[53], Belli[54], Pehlivan[55] gibi bilim adamları, Yukarı Deniz'in Karadeniz olduğu görüşünde olmalarına karşı, Meyer[56], Erzen[57], Çilingiroğlu[58] Yukarı Deniz'in Van Gölü olduğunu ileri sürmektedirler.

Melikişhvili[59], Asur kaynaklarında geçen Daiaeni veya Daiane'nin Urartu kaynaklarında geçen Diauehi veya Diauhi(ni) ile aynı olduğunu belirtmektedir. Melikişvili'ye göre Güneybatı Gürcistan ile Erzurum arasında kalan bölge Diauehi topraklarıdır. Burney[60], ilk yayınlarında Diauehi için Yoncalı çevresini, yani Bulanık-Malazgirt Ovası'nı önermişken daha sonraki yayınlarında Erzincan-Erzurum Ovasını da içine almış ve Doğu Karadeniz dağlarının eteklerine kadar genişletmiştir. Herzfeld[61], Diauehi toprakları için Çoruh'un kaynak bölgeleri ile Oltu ve civarını önermiştir. Meyer[62], Diauehi'nin Urartu Krallığı'ndan önceki

[42] Tarhan 1978: 39 vd.
[43] Salvini 1967: 76 vd.; Salvini 2006: 32.
[44] Tarhan 1978: 172.
[45] Luckenbill 1926: no. 144; Salvini 1967: 21; Grayson 1972-1976: no. 695; Tarhan 1978: 174; Ceylan 1994.
[46] Luckenbill 1926-27: 236.
[47] Luckenbill 1926-27: 270, 277; Adontz 1946: 54; Salvini 1967: 52 vd.
[48] Çilingiroğlu 1994.
[49] Pehlivan 1991a.
[50] Salvini 2006: 31 vd.
[51] Diakonoff 1951: 277.
[52] Piotrovskii 1967: 44.
[53] Lang 1970: 92.
[54] Belli 1982: 150.
[55] Pehlivan 1991a: 31.
[56] Meyer 1954: 379.
[57] Erzen 1992: 25.
[58] Çilingiroğlu 1994: 11, 37.
[59] Melikişvili 1950: 26 vd.
[60] Burney 1966: 59 vd.
[61] Herzfeld 1968: 121.
[62] Meyer 1954: 379.

dönemde de Karadeniz'e kadar ulaştığı görüşündedir. Salvini[63], Diauehi'nin konumu için Erzurum'un kuzeyi ile Çoruh'un kaynak bölgesini önerirken, yeni yayınlarında Oltu (Taokhoi) ile Erzurum'u da dahil etmiştir. Pehlivan[64] ise, Sarıkamış ile Aşkale arasına lokalize etmektedir. En geniş topraklarının ise, kuzeyde Çoruh Vadisi, güneyde Erzincan-Varto arasına çizilecek sahanın içerisinde kaldığı görüşündedir. Çilingiroğlu'da Diauehi için, Erzurum ve çevresinin uygun olduğu görüşündedir[65]. Ceylan başkanlığında yapılan araştırmalar, Diauehi'nin sınırları hakkında yeni önerme getirmeyi sağlamaktadır. (Fig. 1) Ceylan, Tercan ile Sarıkamış arasındaki bölgenin Diauehi toprakları olduğu görüşündedir. Ceylan'a göre kuzeyde Doğu Karadeniz dağlarının güney eteklerinden kısmen Gürcistan topraklarına, batıda Erzincan Ovası'na, doğuda Sarıkamış'a ve güneyde Muş-Bulanık-Varto'yu içine alan saha olduğu görüşündedir[66].

Diauehi/Daya(e)ni Krallığı'nın yerleşim yoğunluğunu Aras Nehri havzası oluşturmaktadır[67]. Diauehi/Daya(e) ni Krallığı'nın topraklarının önemli bir kısmını oluşturan Pasin Ovası, tarım ve hayvancılık bakımından olduğu kadar önemli yol güzergâhları üzerinde bulunmasından dolayı da büyük güçlerin hep ilgisini çekmiştir[68]. Pasin Ovası'nın eskiçağdan günümüze stratejik değerini arttıran unsurlardan biri olarak doğu ve batı ucunun önemli yol kavşakları içinde yer alması gösterilebilir. Erzurum-Ağrı-Doğubayazıt, İran-Türkiye karayolu ve Erzurum-Kars-Gümrü kara ve demiryolu yine Pasin ovasında birleşmekte ve buradan Anadolu'nun içlerine kadar yayılmaktadır. Akarsu ve yol güzergâhlarının öneminden dolayı Diauehi bölgesi Menua dönemine ait Yazılıtaş yazıtında "Geçit Ülkesi" olarak geçmektedir. Urartu kralı Menua dönemine ait yazıtlarda "Geçit Ülkeleri (KURKA-sie)" sınırındaki Zua şehrini ele geçirdiği anlatılmaktadır[69]. Bölge coğrafyası yakından incelendiğinde Menua'nın tespitinin isabetli ve doğru bir konumlandırma olduğu anlaşılacaktır. Bu bilgiler doğrultusunda bölgenin önemli geçitleri olan Gücür Boğazı ve Deveboynu Geçitleri bölge tarihi açısından oldukça önemlidir.

Urartular doğudaki ve kuzeybatıdaki bölgeleri hâkimiyet altında tutmak, değerli madenleri elde etmek, devlete ekonomik girdi sağlamak ve kendi güvenliklerini güvence altına almak amacıyla bu geçitleri kontrol altında tutmak istemişlerdir. Bu geçitlerin önemi bölgedeki Urartu krallarının yazdırmış olduğu yazıtlardan da anlaşılmaktadır.

Uruatri-Nairi konfederasyonlarının Asur Devletinin saldırıları karşısında birleşmesi MÖ IX. yüzyılda Urartu Devletinin tarih sahnesine çıkmasını ve bölgedeki en önemli güç haline gelmesini sağlamıştır (Fig. 1). Ancak Pasin Ovası ve çevresi, MÖ IX. yüzyılın sonlarında Urartuların, Kafkaslar, Çoruh Vadisi ve Karadeniz'e ulaşmalarını engelleyen bir yer olmuştur[70]. Buradaki Diauehi Krallığı, Urartuların bu bölgelere sefer yapmasını mecbur kılmıştır. Urartular, başta kral Menua olmak üzere bölgenin tek hakimi olmak Erzurum ve Pasin Ovası'nın verimli topraklarını ele geçirmek ve bölgenin stratejik durumundan faydalanmak için bölgeye seferler düzenlemişlerdir. Bu seferler ve Urartuların bölgedeki askeri faaliyetleri hakkındaki bilgileri Erzurum'da bulunan Delibaba yazıtı[71] (yazıt kayıptır kopyasından okunmuştur), Pasinler Kalesi Yazıtı[72], Horasan da bulunan Yazılıtaş Kitabesi[73], Güzelhisar Kitabesi[74], Horhor Yazıtı[75], Surp Sahak Kilisesi Yazıtı[76] ve Taşköprü[77] yazıtında görmek mümkündür.

Urartu krallığına en parlak dönemlerinden birini yaşatan Menua, Urartu kralları arasında en fazla yazıt bırakan kraldır. Menua dönemi yazıtlarından, Urartu Krallığı'nın ilk defa Diauehi ülkesine sefer düzenlediği anlaşılmaktadır. Bölgede, Menua dönemine ait Hasankale Yazıtı, Delibaba Yazıtı, Yazılıtaş Yazıtı, Süngütaşı (Zivin) Yazıtı bulunmaktadır. Erzurum'un Yazılıtaş Köyü'nde, kayalık üzerinde yer alan yazıtta şu ifadeler yer almaktadır[78]:

"Tanrı Haldi, kendi silahıyla güçlü ülke olan Diauehi'ye karşı sefere çıktı ve ülkeyi dize getirdi. Tanrı Haldi güçlüdür, Tanrı Haldi'nin silahı güçlüdür. Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua sefere çıktı. Tanrı Haldi

[63] Salvini 1967: 22 vd.; Salvini 2006: 64
[64] Pehlivan 1984: 82 vd.; Pehlivan 1991a: 30 vd.
[65] Çilingiroğlu 1994: 9 vd.
[66] Ceylan 2015.
[67] Luckenbill 1968: 270; Pehlivan 1991a: 33-34.
[68] Özgül 2011a: 94.
[69] König 1955-57: no. 23; Melikišhvili 1960: 128; Pehlivan 1991a: 21; Ceylan 2002b: 14-15.
[70] Özgül 2011b: 33-41.
[71] Sembastians 1910: 192.; Lehmann/Haupt 1928-1935: 35-39.; Melikišhvili 1960: 68; Ceylan 2005a: 21-29; Payne 2006: 89.
[72] Lehmann-Haupt 1928-35: 60-6; König 1955-1957; Melikišhvili 1960: 69; Ceylan 2003: 314.
[73] König 1955-1957: 23 vd.; Ceylan 2002b: 14-15; Payne 2006: 68.
[74] Orthmann 1968-69; 77-78; Aydın 1991: 323-330; Ceylan 2008: 104-107.
[75] Schulz 1840: no. 2; Sayce 1882: no. 37; Sayce 1888; Sayce 1890: 117-119; Sayce 1893: 28; Payne 2006: 150 vd.
[76] Sayce 1882: no. 45-46; Sayce 1888: 17-18; Sayce 1890: 134-136; Sayce 1893: 29; Lehmann-Haupt 1928-1935: no. A1, tab. 26; Lehmann-Haupt 1928-1935: no. B1, tab. 26; Payne 2006: 177 vd.
[77] Marr 1919: Sayce 1929: 100; Meşçaninov 1931-32: 160-164; Friedrich 1933: 37, no. 7; Melikişvili 1960: no. 159; König 1955-57: no. 108; Payne 2006: 239.
[78] Lehmann-Haupt 1928-1935: no. 27; Tseretheli 1939: no. 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König 1955-57: no. 23; Melikişvili 1960: no. 36; Ceylan 2002b: 14-15.

önden gitti. Menua der ki; Diauehi Ülkesini ele geçirdim. Kralî kent Šašili'yu savaşta ele geçirdim, ülkeyi yıktım, kaleleri yerle bir ettim. Šešetinele Ülkesine, Zua kentine kadar ulaştım. Utuha Kenti'ni.... Menua der ki, Diauehi'nin kralı Utupuršini önüme çıktı, ayaklarıma kapandı, önümde secde etti. Merhamet gösterdim. Haraç ödemesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Geri dönecek tutsakları tümüyle serbest bıraktım. Menua der ki;.... Oradan iki kralı, yani Baltulhi boyunun ülkesininkini ve Haldiriulhi Kenti'nin ülkesininkini aldım. O ülkeye özgü olan tahkimatlı kaleleri ele geçirdim. Menua der ki; Her kim bu yazıtı tahrip ederse, her kim suç işlerse, her kim bir başkasına yaptırırsa, her kim değişik bir şey söylerse, ben yaptım derse, Tanrı Haldi, Tanrı Teišeba, Tanrı Šivini ve bütün tanrılar onu gün ışığından yoksun etsin."

Yazılıtaş Yazıtından anlaşıldığı gibi Urartu kralı, Diauehi'nin kralı Utupuršini'nin kendisine yalvardığını ve merhamet dilendiğini belirtmektedir. Başta altın ve gümüş olmak üzere ganimetler almış ve onu vergi vermek koşulu ile serbest bırakmıştır. Yazıttan, Diauehi'nin başkentinin Şaşilu olduğunu öğrenmekteyiz. Süngütaşı (Zivin) Yazıtı'ndan da Diauehi ülkesinin başkentinin Şaşilu olduğu ve ele geçirildiği vurgulanmaktadır.

Urartu kralının bölgeye geçici olarak değil kalıcı olarak geldiğini gösteren en önemli kalelerden biri Pasinler kalesidir. Pasinler ovasında kurulan Pasinler Kalesi Urartular tarafından yeniden düzenlenerek askeri ve idari merkez olarak kullanılmıştır[79]. Erzurum Müzesi adına 2001 yılında Müze Müdürü Erkmen ile bilimsel başkanlığını Ceylan'ın yürüttüğü kazı sonucu, kral Menua dönemine ait duvarlar ortaya çıkarılmıştır[80]. "Hasankale Yazıtı"nda Menua şunları söylemiştir[81]:

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İšpuini oğlu Menua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Menua güçlü kral, büyük kral, Biainili ülkesinin kralı ve Tušpa şehrinin kahramanıdır."

Kral Menua, bölgedeki diğer bir yazıt olan "Delibaba Yazıtı"nda, bölgede yaptırdığı ikinci bir kaleden bahsetmektedir[82].

"Tanrı Haldi'nin kudretiyle İspuini oğlu Minua bu kaleyi kusursuz bir şekilde yaptırdı. Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, İşpuini oğlu Minua, güçlü kral, büyük kral, Biainili Ülkesi›nin kralı ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır."

I. Argişti (MÖ 786-764) Menua'dan sonra Urartu tahtına çıkmış, babasının politikalarını devam ettirmiştir. Diauehi Coğrafyası, I. Argişti döneminden başlayarak, Urartu egemenliğine geçmiştir. Argişti'nin oğlu II. Sarduri (MÖ 764-735) zamanında da bölgeye yapılan seferlerin olduğu yazıtlardan anlaşılmaktadır. Makale konumuz olan Avnik Kalesinde ki II. Sarduri dönemine ait Güzelhisar (Avnik) yazıtı da bunlardan biridir. Ortaçağ'da mezar taşı olarak kullanılmış ve çok tahrip olmuş bu yazıtta şu ifadeler yer almaktadır[83].

".., yaşam(?)(ının önemin)den dolayı(?) (onu) oradan uzaklaştırdı(?). Argişti oğlu Sarduri, güçlü kral ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır."

Kaynaklarda Sarduri'den sonra bu coğrafyadan hiç söz edilmemiştir. Diauehi ülkesi, "Dünyanın Kralı" olarak kendilerini tanımlayan Urartu Krallığı'nın bir parçası olmuştur. MÖ 585'den hemen önce Doğu Anadolu Bölgesi'nin Med Devleti'nin egemenliği altına girdiği görülmektedir[84].

Pasin Ovasında, MÖ 580'lerde Urartuların yıkılmasından sonra Akhamenid, Part, Roma, Bizans, Gürcü, Saltuklu, Selçuklu, Anadolu Selçuklu, İlhanlı, Çobanoğulları, Celayirliler, Eretnaoğulları, Karakoyunlular, Akkoyunlular Safeviler ve Osmanlılar egemenliklerini sürdürmüşlerdir[85].

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Urartular, MÖ IX-VI. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da çok büyük bir siyasi yapı oluşturmuşlardır. Urartular, Pasin ovasında başta Diauehi olmak üzere yerel beylikleri itaat altına almak adına bölgeye askeri amaçlı birçok sefer düzenlemişlerdir. Nitekim Pasinler Yazıtı başta olmak üzere bölgedeki diğer yazıtlar Urartuların bölgenin kontrolünü ele geçirmek amaçlı seferler gerçekleştirdiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca Urartuların tarım ve hayvancılık bakımdan Erzurum ve Pasin Ovalarını da değerlendirmeye çalıştığı bir gerçektir. Bölgede güçlü bir krallık olan Diauehi Krallığı ile sürekli bir mücadele içinde olması, Urartuların özellikle MÖ IX. yüzyıldan itibaren bölgede yoğun olarak kale, savunma amaçlı garnizon, gözetleme kulesi vb. mimari yapılar yapmasına neden olmuştur. Urartular bölgeye geldiklerinde Tunç Çağında kurulmuş ve daha sonra Diauehi/Dayaeni Krallığı tarafından kullanılan birçok kaleyi hâkimiyetleri altına alarak tekrardan düzenleyip kullanmışlardır. Erzurum bölgesinde yapmış

[79] Pasinler Kalesi kazıları sırasında elde edilen keramik verileri kalenin Tunç Çağından itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Erkmen/Ceylan 2003: 17-28.

[80] Erkmen/Ceylan 2003: 17-28.

[81] Sauley 1853, tab. 2; Lehmann-Haupt 1928-1935: no. 60, 6, tab. 23; König 1955-57: no. 441; Melikişvili 1960: no. 69; Payne 2006: 89 vd.

[82] Sembatiants 1910: 192; König 1955-57: no. 43; Melikişvili 1960: no. 68; Payne 2006: 89.

[83] Melikişvili 1971: no. 426; Aydın 1991: 323 vd.; Kozbe/Ceylan 2008: Avnik; Ceylan 2003: 315.

[84] Kleiss 1970: 52-53; Çilingiroğlu 1994: 114.

[85] Konukçu 1992: 14 vd.; Turan 1993: 42.

Figure 2: Avnik (Güzelhisar) Köyü / *Avnik (Güzelhisar) Village*

Figure 3: Avnik (Güzelhisar) Köyü / *Avnik (Güzelhisar) Village*

Figure 4: Avnik Kalesi / *Avnik Fortress*

Figure 5: Avnik Kalesi / *Avnik Fortress*

olduğumuz yüzey araştırmalarında Urartular tarafından kullanıldığını düşündüğümüz ve bu tezimizi mimari ve keramik verileri ile desteklediğimiz kaleler, gözetleme kuleleri, kaya basamaklı su tünelleri, kaya mezarları, su göletleri ve su sarnıçları gibi çok sayıda arkeolojik veri elde edilmiştir[86]. Pasinler ve çevresinde Urartularla ilişkilendirdiğimiz askeri amaçlı kullanılmış birçok kalenin eteklerinde yerleşim yerleri ve nekropol alanları göze çarpmaktadır[87].

Urartu Devleti, arazi yapısı, yollar, su kaynakları, maden yatakları ve bölgenin stratejik durumunu dikkate alarak kaleler inşa etmiş veya bölgede var olan kalelere hâkim olmaya çalışmıştır. Ancak bu bölgede Urartuların kullanmış olduğu kalelerin büyük bir kısmı Tunç Çağında ve daha sonraki dönemlerde özellikle Diauehi/ Dayaeni Krallığı tarafından inşa edilmiştir. Urartular düzenledikleri seferlerde ele geçirdikleri kaleleri kendi ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlemiş, bu sayede hem bölgeyi kontrol etmeyi amaçlamış hem de kendi lojistik ihtiyaçlarını karşılamayı düşünmüşlerdir[88]. Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane hattı boyunca diğer bir deyişle Diauehi ülkesinin büyük bir kısmında var olan gümüş, kurşun, bakır ve demir madenleri Urartuların bölgede en çok ihtiyaç duydukları madenlerdir[89]. Dolayısıyla Avnik (Güzelhisar) Kalesi, Urartuların kuzeydeki Pasinler-Erzurum-Erzincan istikametine giden yolların güvenliğini sağlamak, maden bölgelerini kontrol altına almak, diğer taraftan tarım ve hayvancık bakımından bereketli olan Pasin Ovasından faydalanmak için Pasinler Kalesi ile birlikte bölgede kullanmış oldukları önemli bir idare merkezidir (Fig. 2).

Avnik Kalesi, Eskiçağ'ın olduğu kadar Ortaçağ'ın da meşhur kalelerinden biridir. Kaleleri fethetmekte çok başarılı olan Timur dahi, 14 Temmuz 1394 yılında kaleyi 26 günlük bir kuşatma sonunda alabilmiştir. Çünkü aşılması zor ve üç sıra surla çevrili olan kale çok sarp bir kayalık üzerine inşa edilmiştir[90] (Fig. 4-5).

Urartular için çok önemli olan bu kalede Ceylan başkanlığında yürüttüğümüz yüzey araştırmalarının ilki 2001 yılında gerçekleştirilmiştir. İlerleyen yıllarda kalede gözlem, teknik analiz ve çizim amaçlı çalışmalar yapılmıştır.[91]

Hasankale'nin 38 km. güneyinde bulunan kale, Güzelhisar Köyü'nün içinde ve kayalık bir alanda bulunmaktadır (Fig. 3). Erzurum'un 74 km güneyinde, Köprüköy ilçesinin ise 18 km güneydoğusundadır. Kale, deniz seviyesinden 2000 m. yüksekte yer almaktadır. Keramik verileri kalenin Tunç Çağından itibaren yerleşim gördüğünü göstermektedir (Fig 19-21).

Avnik Kalesine; Pasinler Ovası'nı ikiye ayıran, Aras nehrinin geçtiği Çobandede Köprüsü'nden güneydoğuya devam eden yol boyunca Yağan, Has-Nigâr ve Tavus köylerine giden yoldan ulaşılmaktadır. Avnik Çayı boyunca dar ve uzun vadileri kontrol altında tutan kale, ana kaya üzerine kurulmuştur. Gocir Dağı, Ateş Tepesi, Postlu Baba, Topçu ve Kireçli Tepelerine hâkim bir alanda yer almaktadır. Has-Nigâr, Tavus, Vağaver (Ağaver), Hozavanz, Yukarı Kızılca, Ekrek, Alaca, Topçu, Çatal Viran köyleri ile bağlantısı olan kale, hayvancılık ve yaylacılık açısından zengin bir arazi yapısının olduğu yere kurulmuştur (Fig. 6).

Kalenin kuzeyinden Erzurum-Karayazı karayolu geçmektedir. Kalenin hemen altında Uludere adı verilen

[86] Pasinler Kalesi, Pasinler Kaya Mezarı, Köprüköy Marifet Kaya Mezarı, Pasinler Sürbahan Kaya Mezarı, Horasan Hasanbey Kaya Basamaklı Su Tüneli, Horasan Yıldıran Göleti vb. Urartu özelliği gösteren mimari yapılar bölgede yoğun bir şekilde görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bak. Ceylan 2008; Ceylan 2015.

[87] Horasan Güzelyayla Höyüğü, Horasan Hasanbey Kalesi ve Yerleşim Alanı, Pasinler Çöğender Höyük, Pasinler Hanahmet Yayla Yerleşmesi ve bunun gibi birçok merkezde Orta Demir Çağ keramik verilerine rastlanmış olup yoğun bir yerleşime tabi olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bak. Ceylan 2015.

[88] Belli/Konyar 2003: 90-92.

[89] Ryan 1954: 11, 23, 52; Belli 2000: 374 vd.

[90] Şami 1987: 186 vd.; Yezdi 2013: 245; Konukçu 1992: 96.

[91] Ceylan 2003: 315; Ceylan 2008: 104.

Figure 6: Avnik Kalesinden Tarihi Yolların Görüntüsü / *The View Of Historical Paths From Avnik Fortress*

Figure 7: Güneydoğu Sur Duvarı / *Southeast Avnik Fortress Walls Wall*

Figure 8: Güney Sur Duvarı / *Avnik Southern Wall Of The Fortress*

bir çay akmakta ve yol boyunca kuzeye doğru devam etmektedir. Kalenin 2 km kuzeybatısında Karataş Kalesi[92] ve Avnik Kalesinin 3 km doğusunda ise Harami Kalesi yer almaktadır[93]. Avnik Kalesi Urartular tarafından kullanılan bu iki küçük kalenin tam ortasında stratejik bir noktadır.

2015 yılında kalede yaptığımız detaylı çalışmalar sonucunda elde edilen tipik Urartu keramik bulguları ve Avnik Yazıtı ışığında bu kalenin Urartu döneminde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Avnik gibi stratejik konumda yer alan diğer kaleler ile Urartular, bölgenin tüm yollarını ve ovalara açılan tüm geçitlerin kontrolünü sağlamaktaydılar.

Bölgede, Menua dönemine ait Hasankale Yazıtı[94], Delibaba Yazıtı[95], Yazılıtaş Yazıtı[96], Süngütaş (Zivin) Yazıtı[97] bulunmaktadır. Ayrıca, Avnik Kalesi Karataş Kalesi, Harami Kalesi, Aydınsu Kaya Mezarı, Yiğityolu Kalesi, Hasanova Kaya Mezarı, Hasanova (Sarıkaya) Kalesi, Çelikli Kaya Mezarı gibi önemli Urartu merkezleri ile aynı yol güzergahı üzerinde bulunmaktadır. Bu merkezlerin aynı yol güzergâhı üzerinde bulunmaları aralarında bir bağlantının olduğunu ortaya koymaktadır.

Kalenin kitabesi Urartu kralı II. Sarduri (MÖ 764-735) dönemine ait olup günümüzde Erzurum Müzesi'ndedir[98]. Yazıt, Güzelhisar köyü halkı tarafından götürülüp mezar taşı olarak kullanılmış, daha sonra köy camisinin dış duvarında kullanılmıştır. Kitabenin yüksekliği 76 cm, genişliği 39 cm, kalınlığı ise 21 cm'dir. II. Sarduri dönemine ait olan kitabede şu ifadeler yer almaktadır[99] (Fig 17-18).

.., yaşam(?)(ının önemin)den dolayı(?) (onu) oradan
uzaklaştırdı(?). Argişti oğlu Sarduri, güçlü
kral ve Tuspa Şehri'nin kahramanıdır.

2015 yılında kalede detaylı bir çalışma yaptık. Bu çalışmalarda, oldukça sarp bir alana konumlanan kalenin karmaşık bir planı olduğu görülmüştür. Kalenin hemen ana kaya üzerinden başlayan ve üç sıra sur ile oluşturulmuş

[92] Günaşdı/Topaloğlu vd. 2012: 49-70; Karataş Kalesi'ndeki ilk bilimsel çalışmaları A. Ceylan başkanlığında 2012 yılında gerçekleştirdik.

[93] Ceylan 2003: 315; Ceylan 2008: 111.

[94] Saulcy 1853: tab. 2; Lehmann-Haupt 1928-1935: no. 60-61, tab. 23; König 1955-57: no. 441; Melikişvili 1960: no. 69; Payne 2006: 89vd.

[95] Sembatiants 1910: 192; König 1955-57: no. 43; Melikişvili 1960: no. 68; Payne 2006: 89.

[96] Lehmann-Haupt 1928-1935: no. 27; Tseretheli 1939: no. 10-11, lev. 18-19, res. 32-35; König 1955-57: 23; Melikişvili 1960: no. 36; Ceylan 2002b: 14-15.

[97] Sarıkamış'a 35 km. uzaklıkta olan Zivin Kalesi ilçenin güneybatısında yer almaktadır. 1890 m. rakıma sahip olan kalenin kurulduğu anakaya 40 m. yüksekliktedir. Zivin Çayı, kalenin kuzeybatısından Aras Irmağına dökülmektedir. Doğu Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan yolu kontrol altında tutması nedeniyle stratejik bir kaledir. Kaleye ait yazıt çok tahrip edilmiştir. Rus işgali sırasında Tiflis müzesine götürülmüştür. Zivin Kalesi (Süngütaşı) yazıtında, Urartu kralı Menua'nın kuzey seferi ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Yazıt günümüzde Tiflis Müzesi'ndedir. Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Tseretheli 1939: no. 10; König 1955-57: 24; Melikişvili 1960: 37.; Pehlivan 1991a: 34 vd.; Ceylan 2001a: 63; Payne 2006: 70.

[98] Aydın 1991: 323 vd.

[99] Orthmann 1968-69: 77-78.

Figure 9: Kaya Basamakları / *Rock Stairs*

Figure 10: Kutsal Alan Ve Kaya Nişi / *Sacred Area*

Ortaçağ sur duvarlarının büyük bir kısmı ayaktadır. Özellikle güneydoğu sur duvarları ayakta olan kalenin kuzey sur duvarları biraz daha fazla tahrip olmuştur. Sur duvarlarının horasan harcı kullanılarak yapıldığı görülmektedir. Kalede yaptığımız ayrıntılı incelemelere rağmen kalenin hiçbir kesiminde Urartu sur duvar izine rastlanılmamıştır. Bundaki en büyük etken kalenin Güzelhisar köyünün hemen üzerinde yer almasıdır (Fig. 7-8). Köylülerin köy evlerinin inşasında kaledeki taşları kullandığı görülmektedir. Avnik yazıtının da köydeki bir cami duvarında kullanılmış olması bu fikrimizi desteklemektedir. Bununla birlikte Urartu kale mimarisinin temel özelliklerinden olan ve benzerlerine bölgede tespit edilen merkezlerde rastlanılan kaya basamakları ve su sarnıçlarının kaledeki varlığı dikkat çekicidir[100] (Fig. 9-13, 15). Doğu-batı doğrultulu yapılan kalenin girişi, daha az eğimli olan güney tarafındadır. Birçok girişi olduğunu düşündüğümüz kalenin giriş kapıları zamanla tahrip olmuştur. Deprem gibi doğal afetlerle zarar gören kalenin yıkılan taşları, zamanla köy evlerini tehdit eder hale gelmiştir. Kalenin kuzeyinde 2 m. genişliğinde ve 2.30 m. yüksekliğinde bir su sarnıcı bulunmaktadır. Mimari olarak Urartu özelliği taşıyan sarnıç, ana kaya oyularak yaklaşık 7 m. yükseklikteki bir taş oyuğunun içine yapılmıştır[101].

[100] Belli 2000b: 394 vd.; Ceylan 2015: 164, 302 vd.; Özgül 2015: 69 vd.
[101] Ceylan 2008: 171 vd.

Figure 11: Kuzey Su Sarnıcı / *Northern Water Cistern*

Figure 12: Doğu Su Sarnıcı Yukarıdan Görünüş / *Aerial Wievpoint Of East Water Cistern*

Kalenin hemen güney tarafında kuzeyi ile güneyi arasında geçişi sağlayan bir yerde ana kayaya yontulmuş 2.45 m. genişliğinde ve 9 m. uzunluğunda bir kutsal alan yer almaktadır (Fig. 10, 16). Kutsal alan 6 metreden sonra bir tahribatla sanki ikiye bölünür bir vaziyet almaktadır. Ana kayadan 1,5 m. yüksekteki bir platform üzerine yapılan kutsal alanın tam ortasında bir kaya nişi bulunmaktadır. 80x70 cm. ölçülerinde olan niş, ana kayaya yontulmuş bir durumdadır (Fig. 10). Benzerlerine Erzincan Sırataşlar Kalesinde ve Avnik Kalesine çok yakın bir konumda yer alan Karataşlar Kalesinde rastlanılmaktadır[102].

[102] Ceylan 2008: 73 vd.; Ceylan 2015: 209 vd.; Günaşdı 2015: 113-131.

Figure 13: Doğu Su Sarnıcı / *East Water Cistern*

Figure 14: Avnik Kalesinin Kuzeyindeki Mağara / *Northern Cave of Avnik Castle*

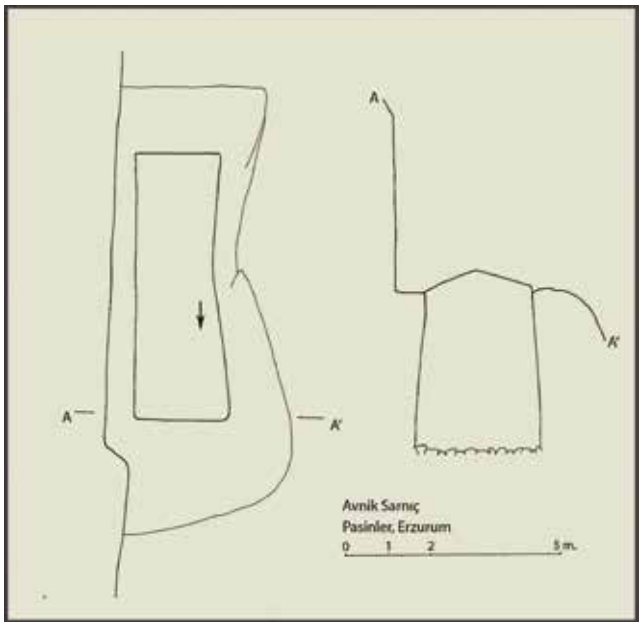

Figure 15: Avnik Kalesi Su Sarnıçları / *Avnik Fortress Water Cisterns*

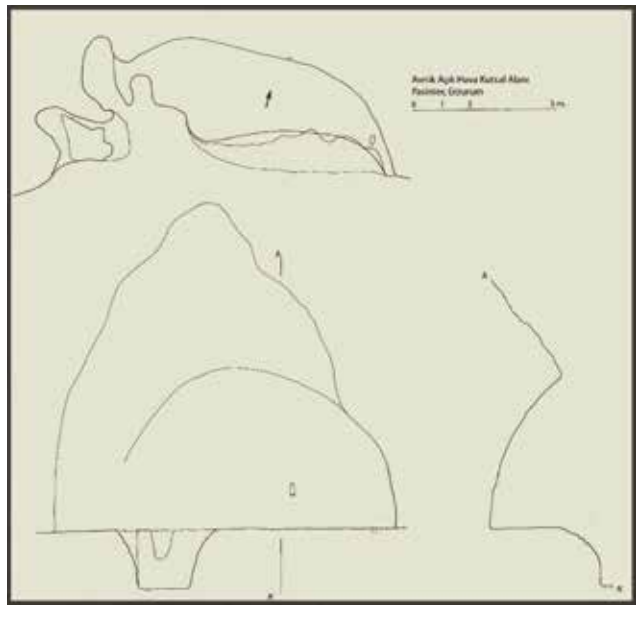

Figure 16: Kutsal Alan ve Kesiti / *Sacred Area and Section*

Figure 17: Urartu Kralı II. Sarduri Dönemine Ait Kitabe / *The Urartian Inscription Dated To Sarduri King (II) from Avnik Fortress*

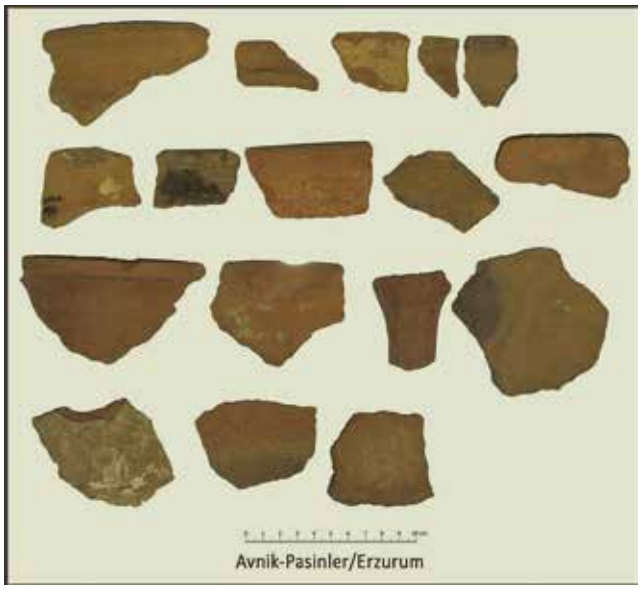

Figure 19: Avnik Kalesi Keramikleri / *Avmik Fortress Ceramics*

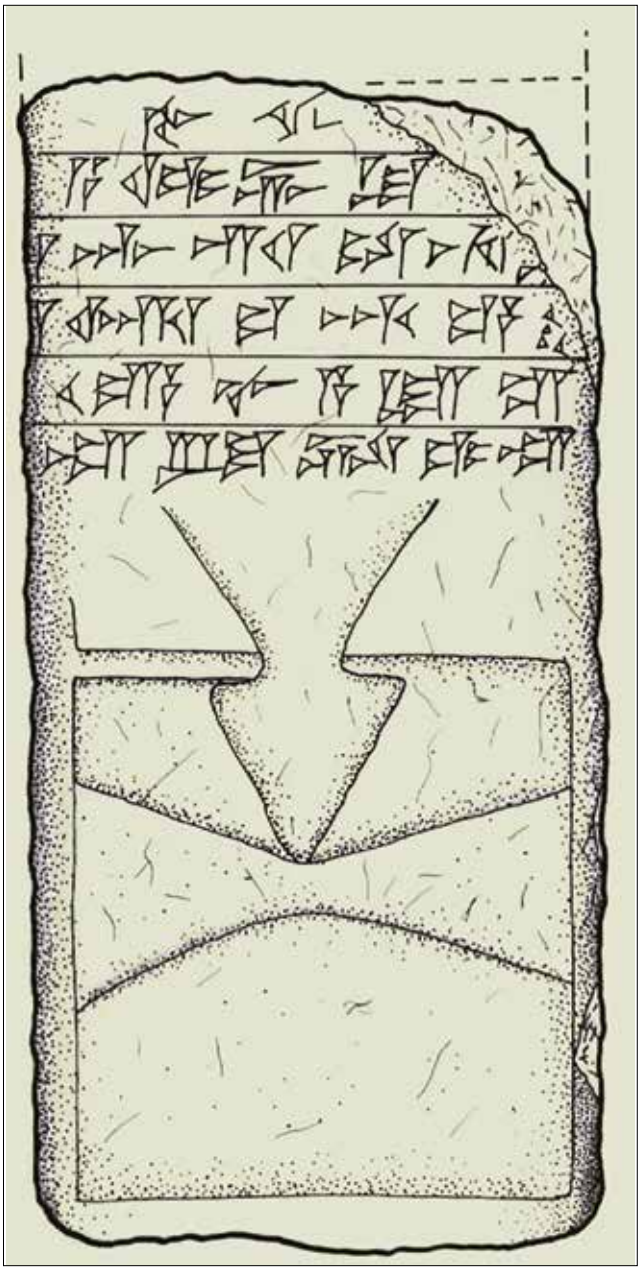

Figure 18: Urartu Kralı II. Sarduri Dönemine Ait Kitabe / *The Urartian Inscription Dated to Sarduri II from Avnik Fortress*

Kalenin doğu tarafında Avnik Çayı'nı gören ikinci bir su sarnıcı daha tespit edilmiştir. Ana kayanın hemen bitiminde ve ana kayaya bitişik bir durumdaki sarnıç, 2x3 m. ölçülerindedir.

Ana kaya üzerine düzeltilerek yapılmış platformlar, mimari yapılar için temel oluşturmuştur. Kalenin kuzeyinde 1x1.20 m. ölçülerinde depo maksatlı kullanılmış ve kabaca düzeltilmiş bir mağara vardır. Mağara yaklaşık 5 m. kadar ana kayanın içine doğru gitmektedir. Bu mağara ile birlikte 3 tane daha mağaranın olduğu görülmektedir. Muhtemelen bu mağaralar da diğer mağara gibi depo maksatlı kullanılmıştır. (Fig. 14) Kalenin hemen güney yamaçlarında olan ve 2 m. genişliğe sahip kaya basamakları, belirli bir eğimle

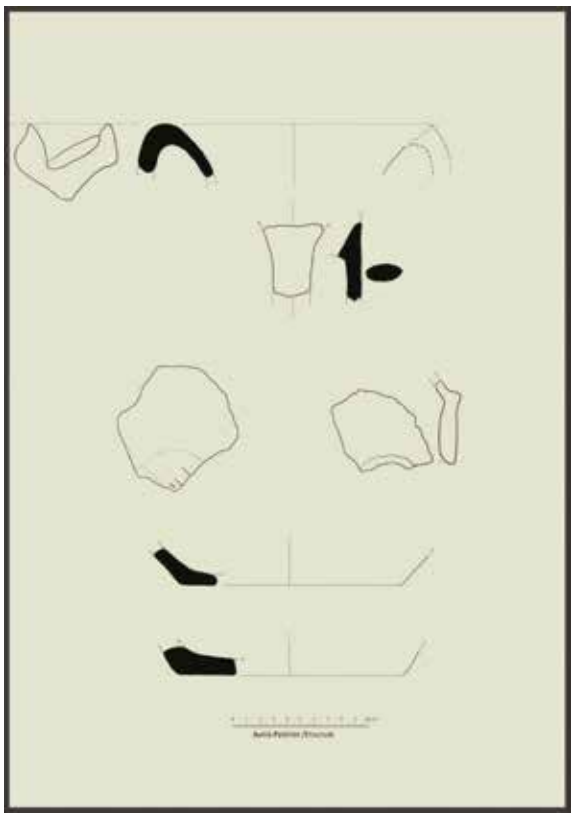

Figure 20: Keramik Çizimleri / *Ceramic Drawings*

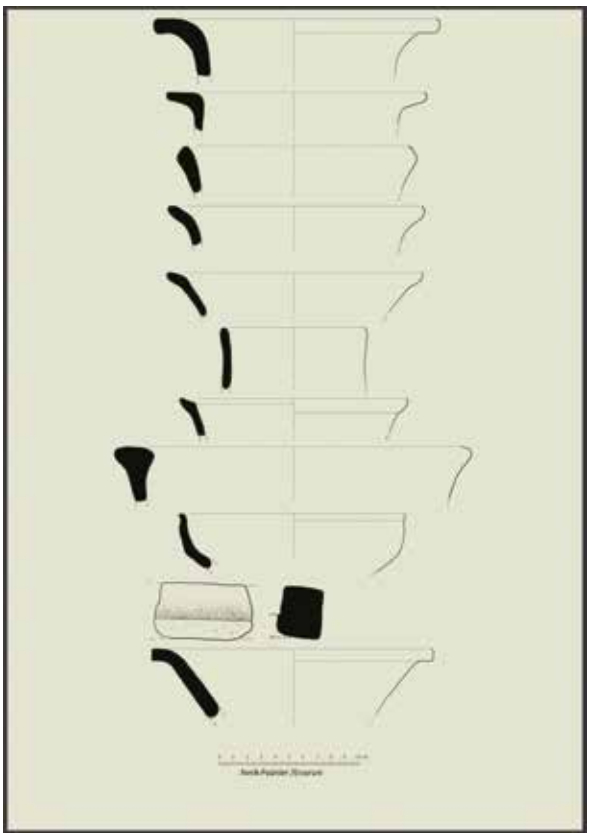

Figure 21: Keramik Çizimleri / *Ceramic Drawings*

aşağıya doğru inmektedir. Kaledeki bu kaya basamaklı mimari yapılara, Horasan Hasanbey Kalesinde[103] ve Dellal Kaya Basamaklı Su Tünelinde[104] vb. rastlamaktayız.

Avnik Kalesi yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen keramik parçaları Tunç Çağ, Demir Çağ ve Ortaçağ dönemlerine tarihlendirilmiştir. Buradan hareketle Urartuların bölgeye geldiklerinde bu kalenin muhtemelen Diauehi krallığı tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Urartu seferleri sonucu kale ele geçirilerek Pasinler Kalesi ile birlikte bölgenin önemli bir idari merkezi haline getirilmiştir.

SONUÇ

Urartu Devleti'nin Demir Çağı'nda yüksek bir uygarlık meydana getirmesinin sebebi, coğrafyayı iyi kullanmalarına bağlıdır. Yüksek rakımlı bir plato, çok sert geçen kışlar ve ulaşım zorluğuna rağmen döneminin en başarılı uygarlıklarından biri olmuştur. Urartu Devleti'nin kuzeye doğru yayılma politikaları kapsamında kullanmış oldukları Avnik Kalesi, Pasinler Kalesi ile birlikte Urartuların bölgedeki en önemli idare merkezlerinden biri olmuştur. Avnik (Güzelhisar) Kalesi, Pasinler istikametine giden yollarının güvenliğini sağlamak, tarım alanlarını kontrol etmek ve bölgenin zenginliklerinden yararlanmak amacıyla kullandığı bir kaledir.

Urartu kralı Menua krallık döneminde (MÖ810-/786), çok köklü askeri ve ekonomik reformlara imza atmıştır. Bu döneminde devlet, her yönden olduğu gibi yol ve ulaşım alanında da büyük bir ilerleme kazanmıştır. Örneğin Tuşpa'dan başlayıp Erciş-Patnos-Tahir Geçidi-Horasan-Erzurum yolu bu kral döneminde yapılmıştır. Buna ilaveten, Erciş-Ahlat-Tatvan-Muş-Bingöl-Elazığ-Malatya yolu da yine Menua döneminde yapılmıştır[105]. Bununla birlikte Kafkaslar'dan başlayıp Kars üzerinden Horasan'a ulaşan diğer bir Urartu yolu ise bölgenin güçlü bir merkezi olan Horasan'da birleşmektedir. Horasan'dan ikiye ayrılan yol güzergâhı, Hınıs ve Tekman'dan gelen yollar ile bölgenin ikinci büyük idare merkezi olan Avnik'e ulaşmaktadır. Dolayısı ile Avnik, Urartular'ın bölgedeki jeopolitik ve jeostratejik yönden çok önemli bir kalesidir[106]. Urartular tarafından

[103] Üngör/Bingöl vd. 2014: 62; Ceylan 2015: 302 vd.

[104] Topaloğlu/Günaşdı vd. 2011:4; Ceylan 2015: 158.

[105] Belli, 2000: 413.

[106] Uzun zamandır yürüttüğümüz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz Patnos- Hınıs-Tekman üzerinden gelen ve Avnik'e ulaşan yeni bir Urartu yolunun varlığı önemlidir. Bu yol ağı aynı zamanda, Erzurum'a ulaşmada daha korunaklı ve kısadır. Bu yüzden, bu yol şebekelerindeki yoğun bir şekilde Urartu yerleşimleri ve kalelerinin olması bu açıdan önemli bir veridir.

kullanılmış olan Karataş Kalesi[107], Harami Kalesi[108], Kaptır Kalesi[109], Yiğityolu Kalesi[110] ve Urartular dönemine tarihlendirilmiş olan Aydınsu Kaya Mezarı[111], Hasanova Kaya Mezarı[112], Çelikli Kaya Mezarı[113] bu yol güzergâhındaki önemli Urartu mimari kalıntılarıdır.

Bu yolların geçtiği yerlerde Urartular döneminde inşa edilen, Harami Kalesi, Köprüköy Kaptır Kalesi ve Karataş Kalesi, Urartular'ın Avnik Kalesi'nin etrafını güçlendirmek ve kontrol etmek için ne kadar önem verdiğini gösterir. Ayrıca bu kalelerdeki Urartu dönemine ait kaya basamaklı su tünelleri, Urartu kaya mezarları, anıtsal kaya işaretleri, elde edilen keramik verileri ve Avnik Kitabesi, bu bölgedeki Urartu varlığının güçlü mimari delilleridir.

Kale, mimari bakımdan ana kaya yontularak yapıldığı için kale içerisinde birçok platform söz konusudur. Çok geniş bir alana yayılan kalede Urartu duvar kalıntısına rastlanmaması kalenin yerleşim yeri içinde bulunması ve doğal afetlerin yapmış olduğu tahribat ile açıklanabilir. Köydeki yapılaşmaya bakıldığında köy evlerinin birçoğunda kaleden getirilen taşların kullanıldığı görülmektedir. Bu durumda, kaledeki Urartu duvarlarının tahribat esnasında yok olduğunu söyleyebiliriz. Kalede, sarnıçlar, kutsal alan, kabaca düzeltilmiş mağaralar ve kaya basamakları dikkat çeken mimari kalıntılardır[114]. Bununla birlikte bölgedeki Menua dönemi yazıtları ve kaledeki II. Sarduri dönemine ait yazıt, Urartu Devleti'nin bölgeye ne kadar önem verdiğinin bir kanıtıdır.

Urartu Devleti'nin Erzurum ve çevresine yönelik askeri seferlerinde önemli bir fonksiyon üstlendiğini düşündüğümüz Avnik Kalesi, önemli Urartu yollarının ve karakollarının kesişme noktasında yer almaktadır. Avnik Kalesi'nin 2 km kuzeybatısındaki Karataş Kalesi[115] ve 3 km. doğusundaki Harami Kalesi'nin[116] Urartu tarafından kullanıldığına dair elimizde keramik ve mimari kanıtların olması, yukarıda değindiğimiz Avnik Kalesi'nin diğer büyük kaleler ile olan bağlantısını işaret etmektedir. Bu kadar kısa mesafelerle yapılan bu kalelerin varlığı yukarıda değindiğimiz Avnik Kalesi'nin bir idari merkezi olması konusunda bize ipuçları verir[117].

Kalede yaptığımız incelemelere bağlı olarak Urartu Devleti'nin mimari kalıntılarının tam olarak ortaya çıkarılması için bazı kısımlarda kazı yapılması kaçınılmazdır. Özellikle üst kısımlarda yer alan kutsal alan ve kaya basamaklarının olduğu alanlardaki Urartu dokusunu tam anlamıyla aydınlatmak için kazı yapılması gereklidir. Kalede yapılacak olan kazı çalışmaları sayesinde net bilgiler ortaya çıkacaktır. Yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarının artması sayesinde, özellikle MÖ I. binde bölgedeki faaliyetleri hızla artan Urartuların varlığı ve bölgedeki amacı arkeolojik kanıt ve materyallerle ortaya konacaktır.

[107] Ceylan 2015: 209 vd.
[108] Ceylan 2008: 111 vd.
[109] Ceylan 2008: 275 vd.
[110] Ceylan 2015: 107 vd
[111] Çevik 2000: 128, lev 56; Ceylan 2015: 105 vd.
[112] Çevik 2000: 122 vd. lev 41b; Ceylan 2015: 109 vd.
[113] Çevik 2000: 25 vd.; lev. 72a; Ceylan 2015: 114 vd.
[114] Ceylan 2008: 171 vd.; Ceylan 2015: 302 vd.
[115] Ceylan 2015: 209 vd. Karataş Kalesi'nde 2015 yılı içerisinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında köyün hemen alt tarafında bir şahsın bahçesinde ana kaya oyularak yapılmış açık hava tapınağı ve Orta Demir Çağ'a ait keramik verileri tespit edilmiştir.
[116] Ceylan 2008:111 vd.
[117] Pasin Ovası'nın diğer taraflarında Pasinler Kalesi ve Avnik Kalesi gibi sarp ve yüksek kaleler bulunmamaktadır. Harami Kalesi, Karataş Kalesi gibi kaleler, Avnik ve Pasinler Kalesi gibi idari ve askeri merkezleri koruma amaçlı yapılmışlardır. Bölgedeki en stratejik kaleler, Avnik ve Pasinler Kaleleridir.

KAYNAKÇA

ADONTZ, N., 1946.
Historie d' Armenia: les Origines du Xe Siecle au VIe (V.J.C.). Paris.

AKURGAL, E. 2007.
Anadolu Uygarlıkları. İstanbul.

ALPMAN, A. 1981.
"Hurriler", AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi 14/25: 284-312.

AMİRAN, R.1952.
"Connections between Anatolia and Paletsine in the EBA". Israel Exploration Journal 2: 89 - 103.

ARSEBÜK, G. 1974.
Altınova'da Koyu Yüzlü Açkılı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu. (İstanbul Üniversitesi Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul.

ARSEBÜK, G. 1986.
"Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu". IX. Türk Tari Kongresi. Cilt I. Ankara: 67-72.

ATALAY, İ. 1992.
Türkiye Coğrafyası. İstanbul.

AYDIN, N. 1991.
"Güzelhisar Urartu Kitabesi". Belleten, LV/213: 323-329.

BELLİ, O. 1982.
"Urartular", Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I. İstanbul: 139-208.

BELLİ, O. 2000a.
"Eskiçağ Dünyasının En Büyük Madenci Krallığı: Urartular", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), (Ed. O. Belli). Ankara: 371-378.

BELLİ, O. 2000b.
"Dünya'nın En Büyük Hidrolik Uygarlığı: Urartular", Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), (Ed. O. Belli). Ankara: 394-402.

BELLİ, O/KONYAR, E. 2003.
Doğu Anadolu Bölgesi'nde Erken Demir Çağı Kale ve Nekropolleri / Early Iron Age Fortresses and Nekropolises in East Anatolia. İstanbul.

BİNGÖL, A. 2013.
"Hurrilerin Siyasi Organizasyonu", Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 6/1: 115-133.

BİNGÖL, A/CEYLAN A. vd. 2010.
"2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2. Ankara: 375-398.

BİTTEL, K. 1945.
Önasya Tarih Öncesi Çağlar: Mısır, Filistin, Suriye. (Çev. H. Çambel). İstanbul.

BURNEY, C.A. 1958.
"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", Anatolian Studies VIII: 157-209.

BURNEY, C. A., 1966.
"First Season of Excavation of the Urartian Citadel of Kayalıdere", Anatolian Studies 16: 55-111.

BURNEY, C.A/LANG, D.M. 1971.
The Peoples of the Hills. London.

CEYLAN, A. 1994.
M.Ö. II ve I. Binde Devletlerarası İlişkiler, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi) Erzurum.

CEYLAN, A. 2000.
"1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması", 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 181-192.

CEYLAN, A. 2001a.
Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları. Erzurum.

Ceylan, A. 2001b.
"1999 Yılı Erzincan ve Erzurum Yüzey Araştırması", 18. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara: 71-82.

CEYLAN, A. 2002a.
"2000 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars, Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, Ankara: 165-178.

CEYLAN, A. 2002b.
"Yazılıtaş-Horasan", Çağlayan Aras 1/1: 14-15.

CEYLAN, A. 2003.
"2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 311-324.

CEYLAN, A. 2004.
“2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 263-272.

CEYLAN, A. 2005A.
“The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, Anatolian Iron Ages V. London: 21-29.

CEYLAN, A. 2005B.
“2003 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 22. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara 189-200.

CEYLAN, A. 2007.
“2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 24. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I. Ankara: 163-182.

CEYLAN, A. 2008.
Doğu Anadolu Araştırmaları, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008). Erzurum.

CEYLAN, A. 2015.
Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır). Erzurum.

CEYLAN, A/BİNGÖL, A. 2008.
“2006 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları” 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı-3. Ankara: 129-149.

CEYLAN, A/BİNGÖL A. vd. 2009.
“2007 Yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 133-151.

CEYLAN, N/GÜNAŞDI Y. vd. 2015.
“2013 Yılı Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, 32. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 71-92.

ÇEVİK, N. 2000.
Urartu Kaya Mezarları ve Ölü Gömme Gelenekleri, Ankara.

ÇİLİNGİROĞLU, A. 1994.
Urartu Tarihi. İzmir.

DELAPORTE, D. 1936.
Des Hittites. Paris.

DİAKONOFF, I. M. 1951.
“Prehistorya Urartu: Period Plemennih Soyuzov XIV-IX”, VDI-36/2, 265-356.

DYSON, R.H. 1968.
“The Archaeological Evidence of the Second Millennium BC on the Persian Plateu”, CAH II: 14-16.

DZHAPARİDZE O. M. 1964.
“The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia”, VII. Congress of Anthropological and Ethnological Sciences. Moscow: 4-9.

ERİNÇ, S. 1953.
Doğu Anadolu Coğrafyası. İstanbul.

ERKMEN, M/ CEYLAN A. vd. 2002.
“Erzurum Kalesi Kazısı 2000” 12. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu. Ankara: 73-84.

ERKMEN, M/CEYLAN, A. 2003.
“2001 Yılı Pasinler Kale Kazısı”, XIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri. Ankara: 17-28.

ERKMEN, M/CEYLAN, A. vd. 2008.
“2006 Yılı Erzurum Kale Kazısı” 29. Kazı Sonuçları Toplantısı-III. Ankara: 491-505.

ERKMEN, M/CEYLAN A. vd. 2009.
“2007 Yılı Erzurum Kalesi Kazısı” 30. Kazı Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 217-232.

ERKMEN, M/GÜNAŞDI, Y. vd. 2011.
“2009 Yılı Erzurum Kale Kazısı” 32. Kazı Sonuçları Toplantısı-III. Ankara: 148-166.

ERZEN, A. 1992.
Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara.

FRİEDRİCH, J. 1933.
Einführung ins Urartaische (Mitteilungen der Vorderasiatisch-Agyptischen Gesellschaft 37 [3]. Leipzig.

GARSTANG, J/GURNEY, O. R. 1959.
The Geography of the Hittite Empire. London.

GOETZE, A. 1928.
“Madduwattas”, MVAeG 38: 1-178.

GRAYSON, A.K. 1972 - 1976.
Assyrian Royal Inscriptions I – II. Wiesbaden.

GÜNAŞDI, Y. 2007.
“Şenkaya’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar” (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum.

GÜNAŞDI, Y. 2015.
"Erzincan Sırataşlar Kalesi", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 5/9 (Ocak): 113-131.

GÜNAŞDI, Y/TOPALOĞLU, Y. vd. 2012.
"2010 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı-III. Ankara: 49-71.

GÜTERBOCK, H. G. 1956.
"The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II", JCS X: 41-68.

HAROUTYUNYAN, N. 2001.
Korpus Urartskikh Klonoobraznikh Nadpiseyi.

HERODOTOS, 1983.
Herodot Tarihi (Çev. Müntekim Ökmen). İstanbul.

HERZFELD, E. 1968.
The Persian Empire: Studies in Geography and Ethnography of the Ancient Near East. Wiesbaden.

HONİGMANN, E. 1970.
Bizans Devletinin Doğu Sınırı. İstanbul.

IŞIKLI, M. 2011.
Doğu Anadolu Erken Transkafkasya Kültürü. İstanbul.

KLEISS, W. 1970.
"Ausgrabungen in den urartaischen Festung Bastam, 1969", AMI 3: 7-65.

KONUKÇU, E. 1992.
Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum. Ankara.

KOŞAY, H. Z. 1964.
"Pulur ve Güzelova (Erzurum Araştırmaları)", Atatürk Konferansları I. Ankara: 91-94.

KOŞAY H. Z.1967.
"Pulur Kazısı". VI. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 14-15.

KOŞAY H. Z.1972.
"Hitit Tapınağı Samuha Nerededir", Belleten 144: 463-468.

KOŞAY, H. Z. 1984.
Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi. Ankara.

KOŞAY, H.Z/TURFAN, K. 1959.
"Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", Belleten XXIII/91: 349-414.

KOŞAY, H.Z/VARY, H. 1964.
Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu. Ankara.

KOŞAY, H. Z/VARY, H. 1967.
Güzelova Kazısı. Ankara.

KOZBE, G/CEYLAN, A. 2008.
Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri - 6a-b Demir Çağları, İstanbul.

KÖKTEN, İ. K. 1943.
"Kars'ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor", Belleten VII/27: 601-613.

KÖKTEN, İ. K. 1944.
"Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", Belleten VIII/32: 659-680.

KÖKTEN, İ. K. 1947a.
"1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar", Belleten XI/43: 431-472.

KÖKTEN, İ. K. 1947b.
"Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler", DTCFD 5/1-5: 223-236.

KÖKTEN, İ. K. 1953.
"1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmalar", Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi XI/2-4: 177-209.

KÖNİG, F. W. 1955-57.
Handbuch Der Chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung Herausgegeben von Ernst Weidner. Graz.

KRUPNOV, F. I. 1964.
"The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community", Soviet Anthropology and Archaeology III: 31-42.

KSENOPHON, 1984.
Anabasis. Onbinlerin Dönüşü. İstanbul.

LANG, D. M. 1970.
Armenia. London.

LEHMANN-HAUPT, C. F. 1928-1935.
Corpus Inscriptionum Chaldicarum I-II. Leipzig.

LLOYD, S. 1956.
Early Anatolia. London.

LLOYD, S. 1967.
Early Highlands Peoples of Anatolia. London.

LUCKENBİLL, D. D. 1926-27.
Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II. Chicago.

LUCKENBİLL, D. D. 1968.
Ancient Record of Assyria and Babylonia I: Historical Records Assyria from the Earliest Times to Sargon to the end. Chicago 1926-1927. New York.

MACQUEEN, J. G. 2001.
Hititler ve Hitit Çağında Anadolu. Ankara.

MARR, N. A. 1919.
"Nadpis Sardmi II. Sina Argištiya v Das-Kerpi na Haldirskom Ozere", Zapiski Kavkasskago Muzeya B (I).

MELİKİŞVİLİ, A. G. 1950.
"Diauehi", Vestnik Drevney Istorii 34/4: 26-42.

MELİKİŞVİLİ A. G. 1960.
Urartskie Klinoobraznye Nadpisi. Moskova.

MELİKİŞVİLİ, G. A. 1971.
Die Urartaische Sprache. Roma.

MELLAART, J. 1958.
"The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean". AJA 62: 9-33.

MEŞÇANİNOV, I. I. 1931-32.
"Neue chaldische Inschriften 2. Die Inschrift Sardurs 3. in Daş-kerpi", AfO 7: 160-164.

MEYER, E. 1954.
Geschichte des Altertums. Stutgart.

ORTHMANN, W. 1968 -1969.
"Eine Urartaeische Inschrift in Avnik", AFO 22: 77-78.

ÖZGÜÇ, T. 1966.
Altıntepe I: Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri: Ankara.

ÖZGÜÇ, T. 1969.
Altıntepe II. Ankara.

ÖZGÜL, O. 2011A.
Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.

ÖZGÜL, O. 2011B.
"Pasin Ovası'nın Tarihi Coğrafyası" Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-8, Kars, 91-106.

ÖZGÜL, O. 2015.
"Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya", Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi 5/9: 69-92.

ÖZGÜL, O/CEYLAN A. vd. 2013.
"2011 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 30. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 277-292.

PAYNE, M. R. 2006.
Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu. İstanbul.

PEHLİVAN, M. 1984.
En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi). Erzurum.

PEHLİVAN, M. 1990.
"Karaz ve Hurriler", 100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I: 168-176.

PEHLİVAN, M. 1991a.
Daya (e) ni /Diau(e)hi. Erzurum.

PEHLİVAN, M. 1991b.
Hayaşa. Erzurum.

PIOTROVSKII, B. B. 1962.
"The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", VI. International Congress of Prehistori cand Proto historic Sciences. Moscow.

PIOTROVSKII, B. B. 1967.
Urartu: The Kingdom of Van and Its Art. London.

RYAN, C. V. 1954.
A Guide to the Known Minerals of Turkey. Ankara.

SAGONA, A. G. 1999.
"The Bronze Age-The Iron Age Transition in Northeast Anatolia: A View from Sos Höyük", Anatolian Studies 49: 153-157.

SAGONA A. G. 2000.
"Sos Höyük and the Erzurum Region in late Prehistory: A Provisional Chronology for Northeastern Anatolia Area", Anatolica XI. Chronologies des pays du Caucuses et de L'euphrate aux I ve III e Millenaries (Eds. C. Morro/H. Hauptmann) Paris: 329-373.

SAGONA A.G/ERKMEN, M/SAGONA, C. 1997.
"Excavations Sos Höyük 1995", XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı - I. Ankara: 137-143.

SALVINI, M. 1967.
Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione del regnodi Urartu. Roma.

SALVINI, M. 2000.
"La civilta dei Hurriti, popolo del'Asia enteriore antica. Introduzione alla storia degli studi e alla documentazione testuale", La Parola del Passato 55: 7-113.

SALVINI, M. 2006.
Urartu Tarihi ve Kültürü. İstanbul.

SAMİ, Ş. 1889 (1306).
Kamusü'l- Alâm. İstanbul.

SARAÇOĞLU, H. 1956.
Doğu Anadolu. İstanbul.

SARAÇOĞLU, H. 1989.
Doğu Anadolu Bölgesi. İstanbul.

SAULCY, I. F. J. C. de, 1853.
Voyage autour de la Mer Morte et dans les terres bibliques, Paris.

SAYCE, A. H. 1882.
"The Cuneiform Inscriptions of Van", JRAS 14 (no. 1-57): 377-732.

SAYCE, A. H. 1888.
"The Cuneiform Inscriptions of Van, 3", JRAS 20 148 (no. 58-68): 1-48.

SAYCE, A. H. 1890.
"Monolith Inscription of Argistis King of Van", Records of the Past 4: 134-136.

SAYCE, A. H. 1893.
"The Cuneiform Inscriptions of Van, part 4", JRAS 25 (no. 69-79): 1-39

SAYCE, A. H. 1929.
"Same New Vannic Inscriptions", JRAS 61 (no. 93-100): 297-336.

SCHULZ, F. E. 1840.
"Memoire sur le lac de Van et ses Environs", JA 3(9): 257-323.

SEMBATİANTS, M. V. 1910.
Ararat.

STRABON 2000.
Antik Anadolu Coğrafyası. İstanbul.

ŞAMİ, N. 1987.
Zâfername (Çev. Necati Lugal). Ankara.

ŞENYURT, S. Y. 2005a.
Büyükardıç. Ankara.

ŞENYURT, S. Y. 2005b.
Tasmasor. Ankara.

ŞENYURT, S. Y/EKMEN, H. 2005.
Tetikom Höyük: Pasinler Ovasında Bir Demir Çağı Yerleşmesi / An Iron Age Settlement in Pasinler Plain. Ankara.

ŞENYURT, S.Y/RESUL, İ. 2005.
Güllüdere. Ankara.

ŞENYÜREK, M. 1944.
"Anadolu'da Bulunan İki Yeni Paleolitik Alete Dair Bir Not" Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi II/2: 349-352.

TARHAN, M. T. 1978.
M.Ö. XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi). İstanbul.

TARKAN, T. 1974.
"Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı. Erzurum.

TOPALOĞLU, Y/GÜNAŞDI Y. vd. 2011.
"2009 Yılı Erzurum-Erzincan- Kars-lğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", 28. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. Ankara: 1-21.

TSERETHELI, G. B. 1939.
The Urartean Monuments in the Georgian Museum. Tbilissi.

TUNCEL, M. T. 1991.
"Aras", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi-3: 332-335.

TURAN, O. 1993.
Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi. İstanbul.

ÜNAL, A. 1997.
"Hurriler. Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler", 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları. Ankara: 11-35.

ÜNAL, A. 2002.
Hititler Devrinde Anadolu I. İstanbul.

ÜNGÖR, İ. 2015.
"Urartu Kale Kazıları (Pasinler Kalesi)", Uluslararası Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu. Cambridge: 432-442.

ÜNGÖR, İ/BİNGÖL A. vd. 2014.
"2012 Yılı Erzincan, Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Ankara: 61-77.

YALÇINLAR, İ. 1951.
"Soğanlı Kaçkar ve Mescit Dağı Silsilelerinde Glasiyasyon Şekilleri", Coğrafya Enstitüsü Dergisi-2: 2055.

YEZDİ, Ş. A. 2013.
Emir Timur (Zafername) (Çev. A. Batur). İstanbul.